

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філософських наук, професора

Богачевської Ірини Вікторівни на дисертацію

Панчук Ірини Іванівни

«Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі

Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій

(1939 – початок ХХІ ст.)»

на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук

зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство

Питання інституційної специфіки релігійної мережі України нині є не просто науково актуальним, а й інтенсивно обговорюваним у площині найнагальніших дискусій в межах громадянського суспільства, культурних, політичних і навіть геополітичних процесів. Багато в чому ефективно осмислення цього питання входить у комплекс чинників, від яких залежить конструктивність соціокультурних змін у країні. Рівень присутності релігії в публічному просторі України підтверджує факт реальної функціональності релігійних конфесій. Релігійно-церковний комплекс наразі зазнає цілу низку трансформацій, пов'язаних як із загально цивілізаційними процесами (секуляризації / постсекуляризації, глобалізації / ціннісної сегментації, урбанізації, інформатизації, технологізації), так і з власне українськими реаліями соціального буття. Особливої уваги в цьому контексті заслуговують ті регіони нашої країни, котрі демонструють поруч із високим рівнем релігійності і доволі активні тенденції видозмін релігійно-конфесійної та інституційно-еклезіологічної виразності релігійного комплексу. Тому вибір теми дисертаційного дослідження, здійсненого І.І. Панчук, є актуальним та виправданими.

Вдала реалізація дослідницьких завдань, котрі перед собою ставить дисертантка, сприятиме не тільки оптимізації концептуально-теоретичного базису сучасної релігієзнавчої науки, але й даватиме прямі чи опосередковані орієнтири соціально-культурного поступу української політичної нації через

механізми рефлексії над складниками власної ідентичності, системи світоглядних пріоритетів, форм соціального структурування в ціннісно-практичних сферах.

Коректно обрана актуальна тема, котра вимагає як глибокого вивчення та систематизації архівних матеріалів, документів тощо, так і застосування евристично зорієнтованих тактик філософської концептуалізації відповідного соціально-релігійного досвіду, дає змогу дисертантці сформулювати ефективно працюючу, справді функціональну структуру роботи.

Комплексність підходу до розробки теми підтверджується не лише обранням предмета дослідження, але й обґрунтованими маркерами актуальності аналізованих проблем у вступі роботи, формулюванням дослідницьких завдань й експлікацією власної дослідницької методології.

У першому розділі роботи авторка здійснює детальний аналіз джерельної бази дослідження з виокремленням праць тих мислителів, котрі стали методологічно магістральними для розробки теоретичного каркасу дисертації. Опрацюванню предмета дослідження сприяло звернення І.І. Панчук як до творів класиків світової релігієзнавчої думки (Дж. Фрезер «Золота гілка», Е. Тейлор «Первісна культура», Е. Дюркгайм «Елементарні форми релігійного життя», М. Вебер «Соціологія релігії»), так і українських релігієзнавців. Це дало змогу не просто здійснити статистичний аналіз інституційної специфіки релігійного життя Волинського регіону, але й вдатися до глибинного вивчення соціальних функцій та сутнісного наповнення релігійного життя на конкретних історично простежених прикладах. Безперечно вагомою частиною джерельної бази дослідження є архівні матеріали, адже, зі слів самої дисертантки, «комплексний аналіз особливостей інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волинського регіону вимагає всебічного дослідження множини архівних джерел, які постають емпіричним матеріалом дослідження. Вони переважно зосереджені у державних архівах Волинської, Рівненської й Тернопільської областей та дають змогу описати динаміку відносин між державою і Церквою» (с. 48). А саме питання конфліктності та шляхів гармонізації міжконфесійних та міжрелігійних взаємин, ролі в цих

взаєминах держави як першочергового гаранта рівності у правах кожного на свободу совісті та переконань від років здобуття Україною незалежності й до цих днів не втрачає актуальності, адже без розв'язання їх неможливим є державо- та націєтворчий поступ. А нагальна потреба набуття цим поступом адекватних ціннісних векторів не викликає сумніву, особливо у світлі подій останніх років.

В підрозділі 2.1. дисертантка в цілому релевантно й аргументовано накреслює механізми побудови власної дослідницької методології з опертям на конкретні методи, концепції та підходи і здійснюючи переважно синтез релігієзнавчих методологічних потенцій із можливостями історіософії та соціальної філософії.

Трансформація релігійного життя Волинського регіону в умовах радянського тоталітаризму є центральною проблемою другого розділу дисертації. І.І. Панчук доволі цілісно розкриває сутність, специфічні риси, моделі державно-церковних відносин того часу. Ідеологічна пропаганда, котра межувала з агресивною атеїзацією та антирелігійною боротьбою, мотивувала радянську владу до рішучих кроків із маргіналізації релігії та релігійності на теренах Радянського Союзу. Але поряд з тим бажання утримати хоч мінімальні іміджеві бали в очах світової спільноти сприяло збереженню окремих релігійних інституцій, перед котрими поставали конкретні екзистенційні та аксіологічні виклики. І.І. Панчук вдало класифікує й типологізує основні етапи радянської релігійної політики у Волинському регіоні, виділяючи шість основних циклів з характерною лише для них системою заходів. Дисертантка слушно зазначає: «Попри «коливання» у церковній політиці протягом усієї історії тоталітарної держави, завдання ізоляції Церкви від суспільства залишалось офіційною світоглядною парадигмою та однією з основоположних задач державної політики у релігійній сфері, яка впроваджувалась завдяки використанню широкого спектра методів та засобів» (с. 69-70).

У цьому ж розділі проводяться смислові паралелі між атеїзацією та секуляризацією. Дисертантка обмірковує своєрідність секуляризаційних процесів у Волинському регіоні, зокрема й у країні загалом. «Радянський секуляризаційний проект передбачав також релігійну деідентифікацію (втрату

релігійної ідентичності та пов'язаних з нею традицій). Оскільки «єдино правильна» суспільно-політична ідентичність була радянською, яка базувалася на прийнятті марксистсько-ленінської атеїстичної ідеології, несумісної з релігійним світоглядом. Відтак підлягали ретельній стерилізації компоненти релігійної ідентичності – віра в догми, знання Писання, релігійні переживання, здійснення обрядів і ритуалів» (с. 113). Активність релігійних практик, їх різноманіття є не просто частиною релігійного життя, а лакмусовим папірцем життєвості кожної конкретної релігії. В радянський час вони перебували під жорстким контролем та – нерідко – заборонаю. В третьому параграфі другого розділу дисертаційної роботи здійснено аналіз їх специфіки та рівнів інтенсивності.

Третій розділ дисертаційної розвідки розкриває конфесійне різноманіття та інституційну специфікацію релігійної мережі Волині. Дисертантка порушує актуальні питання, котрі стосуються юрисдикційних, еклезіологічних та праксеологічних аспектів буття українського православ'я в умовах радянської влади, окреслює непересічну значущість Волинсько-Ровенської єпархії для Російської Православної Церкви, підкреслюючи: «...у цілому протягом усієї тоталітарної доби радянська влада намагалася використати вплив Православної церкви в регіоні для вкорінення свого впливу та інструменталізувати авторитет Церкви у своїх цілях» (с. 171).

Окремої уваги в межах цього розділу заслуговує проблема переслідування радянською владою представників протестантських громад, незаконні відмови в реєстрації, фактичне знищення майна, наступ на свободу окремих представників цієї гілки християнства. Такий стан речей призвів до того, що протестанти під впливом репресій почали витворювати власну своєрідну субкультуру – закриту та строго регламентовану. Це давало додатковий карт-бланш для радянської влади, котра зуміла такий вимушений ізоляціоністський стан протестантських спільнот перетворити на умову додаткового переслідування протестантів шляхом проголошення їх «сектами». Подібною, але все ж таки більш варіативною у соціальних можливостях, була доля волинських католиків. Особливістю інституційного життя католицьких

громад став дозвіл на певні поступки щодо дотримання вимог облаштування обрядово-культового життя (вінчання осіб різного віросповідання, спілкування з віруючими їхньою рідною мовою під час сповіді, хрещення та вінчання тощо).

Зміни в релігійному житті України в роки занепаду та після падіння радянської влади є безперечними. Не був винятком і Волинський регіон. Четвертий розділ дисертаційного дослідження присвячено якраз цілісному вивченню особливостей інституційного життя релігійних громад Волині наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Дисертантка витлумачує як загальні зміни в релігійному житті країни, соціокультурні та суспільно-політичні чинники трансформації радянської ідеології в цілому й у сфері релігійного життя зокрема, так і специфічні риси релігійності сучасних вірян цього регіону. І.І. Панчук підкреслює: «...плюралізм, релятивізм та фрагментація культурного життя створюють якісно нові умови для переформатування релігійного простору, проте самі по собі кардинально не змінюють його. Віруючі все більше намагається не лише реагували на суспільні виклики, а творити соціальну реальність для себе та всієї нації» (с. 332). Це сприяє конфесійному розвитку Волині. Його дослідницька презентація та детальний аналіз основних векторів змін в житті окремих християнських громад є предметом уваги в другому параграфі четвертого розділу роботи. Обмірковуються причини та можливості подолання конфліктогенності та гармонізації міжконфесійного діалогу.

Завершальний, п'ятий розділ роботи спрямований на розкриття наповненості, функціональності та цінності своєрідного способу життя як віруючого, так і священослужителя – від періоду радянської ідеологізації до наших днів. Підкреслюючи всі випробування, через котрі довелося пройти соціальним сегментам віруючих та їхнім пастирям, дисертантка підкреслює, що «нині ж соціальний образ священослужителя поєднує фізичні, духовні та професійні якості, він проявляє себе як представник релігійної громади, і як активний член соціуму та суспільного життя» (с. 438). Релігійне лідерство стає харизматичним за своїми проявами та громадянським служінням за типом своєї відповідальності, особливо у капеланській та волонтерській сферах.

Дослідниця опрацювала достатній масив наукових публікацій та джерельної літератури. Зміст опублікованих дисертанткою фахових статей належно відображає як структуру дисертації, так і провідні теоретичні здобутки дослідження. Необхідні ліміти, санкціоновані нормативно-правовими актами України, щодо кількісних і якісних параметрів опублікування результатів кандидатських дисертацій, І.І. Панчук додержані.

Віддаючи належне об'єктивним теоретичним заслугам рецензованої дисертації, водночас зробимо й низку *зауваг та рекомендацій* теоретико-методологічного і стилістичного характеру.

1. У підрозділі 1.2, хоч і міститься експлікація доволі продуктивних *методик* аналізу, однак дещо бракує формулювання цілісного, систематизованого, концептуально автономного й водночас евристично та парадигмально дієвого *каркасу методології* дослідження. Зокрема, регіональний релігійно-церковний комплекс – це явище релігійної культури, це вияв релігійної традиції. Для релігійної традиції характерним є розвиток від харизматичного початкового вибуху діяльності та впливу на суспільство, до раціоналізації та формалізації. Також релігійні традиції переживають періодичні оновлення, намагаючи оживити власне занадто формалізоване життя. Дисертація значно збагатилася б, якщо б волинські православ'я та протестантизм були взяті як дві традиції, або якщо враховувати світоглядні та конфесійні розділення – як множини традицій. Аналіз як процесів формалізації традицій, так і спроб періодичного їх оновлення дозволив значно розширити не лише евристичний потенціал дослідження, але і його філософічність. Несвідомо дисертантка підходить до такого погляду на речі, які вона аналізує, але занадто захоплюється аналізом трансформацій релігійних ідей та ідентичностей, аналізом інституціалізації релігійних течій, аналізом становлення ідентичності релігійних течій через протиставлення «іншому». На нашу думку, з часів виходу книги А. Макінтаєра «Після чесноти» сучасний постмодерний аналіз релігійних традицій розвинувся не лише в релігієзнавстві, а й має місце в дослідженнях конфесійної історії. Наприклад, цю методологію застосовує А. Пузинін у книзі «Традиція євангельських християн», доводячи, що з кінця

XIX ст. український та російський протестантизм розвивалися як цілісна традиція, в якій розкривалася певна ідентичність, яку він уподібнює ДНК. Відхилення від початкової ідентичності А. Пузинінім представляється як негативна невідповідність між цією ДНК та реальним життям. Це метафізичне розуміння Макінтаєра, яке ми вважаємо глибоко помилковим, проте, як бачимо, вже навіть теологи та церковні історики застосовують методологію Макінтаєра. Разом з тим, в представленій на захист роботі запрошується застосування саме цієї методології, оскільки для Макінтаєра релігійні традиції – це реальності, які саморозвиваються, досягають завершеності, занепадають, здатні пережити принципове оновлення, повернувшись частково до здійснення початкових інтенцій розвитку традиції. У дисертації Ірини Панчук релігійні традиції Волині представлені як живі, суперечливі, або як вона пише «амбівалентні». Якби для аналізу релігійних традицій була застосована методологія Макінтаєра, а для аналізу релігійної культури – методологія Кліфорда Гірца, ця дисертація могла б бути взірцевим релігієзнавчим дослідженням.

2. Практично не відображено механізми інституціалізації *неорелігійних структур* на Волині, а тим часом принаймні чверть століття із визначеного дисертанткою досліджуваного хронологічного проміжку вони є одним з факторів релігійної палітри України та її регіонів, зокрема, й Волині.

3. Робота має деякі стилістичні вади, зокрема, намагання авторки додати до смислових зв'язків частин тексту ще й зв'язок через вставлення стилістичних оборотів «відтак», «разом з тим» і тому подібних виразів перевантажує текст і робить його дещо заважким для читання.

Висловлені зауваження можуть бути розцінені дисертанткою як констатація деяких концептуальних суперечностей дослідження, які вона, поза сумнівом, подолає в подальшій науковій роботі. Усвідомлюючи, що дослідницька позиція авторки є повністю науково обґрунтованою и належним чином аргументованою викладеним дисертаційним матеріалом, наголосимо, що зауваження опонента не применшують значення дисертації І.І. Панчук.

Отже, є всі підстави вважати її цілісним, самостійним, завершеним дослідженням, що містить *наукову новизну*, яка виявляється в комплексності

підходу та специфікації конкретної регіональної специфіки релігійної інституціоналізації. Розвідка має практичну значущість для сфер національної безпеки, освіти та організації науки, зміцнення єдності аксіологічного й прагматологічного чинників формування та якісної оптимізації українського громадянського суспільства; містить логічно концептуалізовані й експертно продуктивні висновки. Автореферат належно відображає теоретичний зміст дослідження, його результати і значущість.

Вважаємо, що дисертаційна робота «Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій (1939 – початок ХХІ ст.)» відповідає усім чинним вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор, Панчук Ірина Іванівна, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук, професор,

завідувач кафедри філософії та педагогіки

Національного транспортного університету

І.В. Богачевська

